

Гордана ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ*
Историјски институт
Београд

СЕР ЕДВАРД БРАУН О ЖИВИНАРСТВУ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ**

Апстракт: Тема рада је посета сер Едварда Брауна, највећег британског стручњака за живинарство, Краљевини Србији 1904. године. Своје утиске он је објавио у стручном часопису „Poultry“ и у књизи *Memories at Eventide*, док је превод на српски изашао у часопису „Тежак“ и као посебно издање Министарства народне привреде. Запажања професора Брауна имају посебан значај када се има у виду да се почетком 20. века развијало српско живинарство и повећавао извоз живинског меса и јаја.

Кључне речи: живинарство, Краљевина Србија, сер Едвард Браун, историја пољопривреде

Почетком 20. века развоју различитих грана пољопривреде у све већој мери приступало се с научног становишта. Најновија достигнућа у селекцији и формирању сојева, начину исхране и чувања, дијагностици болести и њиховој превенцији, као и у примени техничких иновација присутна су и у узгоју живине. Један од најзначајнијих прегалаца на том пољу био је сер Едвард Браун, утемељивач научног истраживања и образовања у области живинарства у Великој Британији. Браун је као један од истакнутијих излагача живине учествовао у оснивању

* gordana.garic.petrovic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. Бр. 177030).

Живинарског клуба и Живинарске и голубарске асоцијације за Дурам, да би 1880. године постао један од уредника лондонског часописа „Live Stock Journal”, у ком је остварио успешну новинарску каријеру пишући о живинарству. Након тога посветио се предавачкој каријери а 1899. организовао је и прву националну живинарску конференцију у Великој Британији. Деценију касније учествовао је у оснивању Живинарске асоцијације (*Poultry Science Association*, касније *World’s Poultry Science Association*), на чијем челу је био наредних петнаест година. Године 1920. постао је председник новоформираног Националног живинарског савета за Енглеску и Велс, који је промовисао едукацију и истраживачки рад. Захваљујући његовим активностима формиран је предавачки центар за живинарство при Харпер Адамс пољопривредном колеџу, као и центри за истраживање на још шест других локација. Током своје каријере сер Едвард Браун бавио се и проучавањем живинарства у различитим крајевима света и Европе, а због чега је предузео путовање на Балкан. Том приликом посетио је Србију и записао своје утиске, које је објавио као низ чланака у часопису „Poultry”. Преводи тих текстова на српски језик објављени су у „Тежаку” из 1905. године, а потом и као монографија *Живинарство на Балкану* у преводу Николе Јовановића Американца и издању Министарства народне привреде. Аутор је текст о српском живинарству поново штампао 1934. године у својим мемоарима *Memories at Eventide*, где су сакупљени и сви његови стручни осврти које је забележио на путовањима кроз Америку, Белгију, Данск у, Немачку, Ирску, Холандију, Шведску, Русију, Мађарску и Бугарску. Због својих заслуга за развој живинарства у Великој Британији и свету, године 1930. добио је титулу витеза. Међу многобројним стручним монографијама истичу се: *Practical Artificial Incubation* (1879), *Profitable Poultry Keeping* (1883), *Poultry Keeping as an Industry for Farmers and Cottagers* (1891), *British Poultry Husbandry: its Evolution and History* (1930).¹

На своје путовање на Балкан Едвард Браун је кренуо са циљем да се упозна са степеном развоја живинарства на том подручју, врстама и начином узгоја, као и трговином живином, живинским месом и јајима. Веровао је да ће прикупљене информације искористити и применити у Великој Британији да би тамошње живинарство задржило дотадашњи

¹ Edward Brown, *International Review of Poultry Science* 1/3 (1928) VII–IX; A. W. Jasper, *The World’s Poultry Science Association*, *World Poultry Science Journal* 34/1 (1978) 9–21; *Живинарство на Балкану*, Тежак 36 (1905) 31–32, 45–46, 66–67, 89–91, 108–109, 117–118, 125–126, 137–139, 150–151, 161–163, 175–176, 188–191; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, Београд 1906; http://www.wpsa.com/organization/iphf_members/1988_iphf.html.

примат у свету. Подстрек за то путовање представљала је и појава квалитетних српских ћурака на британском тржишту почетком 20. века.²

У време посете Србији Едвард Браун био је професор живинарства у Редингу. Пут је започео у пратњи сина Виљема у новембру 1904. године. То доба године изабрао је јер се тада живина највише продавала и клала. Пре доласка у Србију Едвард Браун је обишао Белгију, Пруску, Баварску и Аустроугарску.³ Пут је организован уз подршку Вилфреда Тесицера, незваничног британског представника у Београду.⁴ Много су му користили и контакти са Чедомиљом Мијатовићем, тада бившим послаником Србије у Лондону.⁵ У Београду се професор Браун састао с министром народне привреде Светоликом Радовановићем, који је показао живо интересовање за живинарство у другим деловима Европе. Захваљујући њему професору Брауну се на путу кроз Србију придружио као преводилац Никола Јовановић Американац, бивши српски конзул у Лондону.⁶

Едвард Браун састао се и са Симом Лозанићем, бившим послаником у Лондону и министром народне привреде, тада председником Управног одбора Главног савеза земљорадничких задруга.⁷ Захваљујући том сусрету Браун је упознао своје читаоце и с развојем сеоског задругарства у Србији, које је у то време било главни извор земљорадничког кредита.

² Од 1896. до 1900. године у статистичким подацима Краљевине Србије није забележен извоз животиња и производа од животиња у Енглеску. Тај извоз, међутим, вршен је уз помоћ посредника. Један од тих посредника била је и Немачка, а о чему пише Едвард Браун. *Статистика спољашње трговине Краљевине Србије од 1896. до 1900. године*, Београд 1901, 28, 32; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 2–4.

³ Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 3; *Живинарство на Балкану*, 46.

⁴ У време Браунове посете трајао је прекида дипломатских односа између Велике Британије и Србије, који је настао као реакција Велике Британије на Мајски преврат. О тој теми погледати: Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, Београд 1990; А. Раствојић, *Велика Британија и Србија: 1903–1914*, Београд 2005; А. Раствојић, *Британски краљ Едвард VII и дипломатски бојкот Србије 1903–1906*, *Историјски часопис* 48 (2001) 165–184; Б. Вучетић, *Србија и Британија 1903–1906. године очима савремене британске штампе*, *Историјски часопис* 48 (2001) 185–202.

⁵ Чедомиљ Мијатовић затражио је пензију јула 1903. Б. Вучетић, *Србија и Британија*, 187.

⁶ Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 3, 37; *Живинарство на Балкану*, 32. Никола Јовановић Американац је 1893. именован за генералног конзула у Лондону и Вашингтону, али је убрзо смењен. Од септембра 1905. до маја 1906. године био је српски трговачки агент у Лондону, где је радио на обнови односа Србије и Велике Британије. А. Раствојић, *Британски краљ Едвард VII*, 171; Б. Вучетић, *Србија и Британија*, 191.

⁷ Др Сима Лозанић био је члан управе Главног савеза земљорадничких задруга од 1898. године. С. Халуза-Парис, *Појава и развој земљорадничког задругарства у Србији*, Београд 1966, 134.

Према мишљењу професора Брауна, задруге су утицале на напредак српског села давањем повољних новчаних кредита, као и набавком семена, алата и пољопривредних машина. Међутим, оне још нису биле у довољној мери окренуте продаји пољопривредних производа.⁸

Србија, према речима Едварда Брауна, тада је била живописна земља и „очевидно љубимче Природе” а по богатству се издвајала долина Велике Мораве. Српска села су на Едварда Брауна оставила јак утисак. Према његовом мишљењу, српска кућа била је чиста и пуна, а народ поносан. Земља није била богата и у њој није било богатих породица, али исто тако није било ни сиротиње. Богатство земље било је равномерно распоређено а скоро сва земља била је у рукама оних који су је обрађивали.⁹

У време Браунове посете живинарство у Србији представљало је још увек ситну грану привређивања којом су се искључиво бавиле жене. У Србији тада није постојао неки посебан систем гајења живине. Скоро свако домаћинство имало је нешто живине о којој се није водила посебна брига, па су стога и живинско месо и јаја били релативно јефтине. Слична ситуација била је на целом југоистоку Европе.¹⁰

У то време у Србији су се највише гајиле кокошке, затим ћурке, гуске и патке (пловке, шотке). Све те врсте живине народ је једним именом називао пилеж. Друге врсте, као што су голубови и фазани, гајене су у знатно мањем обиму. Гусака и патака било је највише у селима поред Саве, Велике Мораве и Дунава, а гајиле су се и у селима поред мањих река.¹¹

⁸ *Живинарство на Балкану*, 90; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 48. Исте године, када је Едвард Браун посетио Србију, издато је: 620 позајмица за набавку справа у износу од 44.049,35 динара; 3.121 позајмица за набавку запрежне стоке у износу од 257.755,85 динара; 2.100 позајмица за набавку приплодне стоке у износу од 170.545,65 динара; 465 позајмица за унапређивање виноградарства у износу од 36.275,65 динара; 200 позајмица за набавку биљака и семена у износу од 10.997,40 динара; 325 позајмица за куповину земље у износу од 36.707,25 динара. М. Поповић, *Земљорадничке задруге и њихов рад од постанка до данас у материјално привредноме правцу*, Београд 1913, 11, 15–17, 23–24.

⁹ *Живинарство на Балкану*, 32; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 36–37.

¹⁰ *Живинарство на Балкану*, 67; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 46.

¹¹ АСАНУ, ЕЗ 200; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу*, Живот и обичаји народни, 14, Београд 1925, 64; Л. Јовановић, *Пољска привреда у Србији*, Београд 1900, 86; С. Мијатовић, *Белица*, Насеља и порекло становништва, 30, Београд 1948, 85; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, Насеља и порекло становништва, 29, Београд 1940, 128–129; С. Мијатовић, *Ресава*, Насеља и порекло становништва, 26, Београд 1930, 179; С. Мијатовић, *Темнић*, Насеља и порекло становништва, 3, Београд 1905, 291.

Иако је професор Браун стекао утисак да су ћурке нарочито распрострањене у Србији, кокошке су представљале 85 процената живине пописане 1905. године.¹² Оне су се у великој мери разликовале од сојева које је професор Браун имао прилике да проучи обилазећи друге европске земље. Србија није имала своју особиту домаћу врсту кокошака а српски сељаци нису показивали умешност у одабиру живине за запат или укрштање.¹³ У српским домаћинствима укрштање са страним сојевима било је тек у зачетку. Народ је нерадо узимао стране сорте јер је сматрао да се много теже и спорије размножавају од домаће кокошке.¹⁴ Тек од Ниша се могла уочити извесна уједначеност која се могла довести у везу с утицајем азијске или брама живине.¹⁵

По Брауновим речима, у Србији су се сусретали Исток и Запад, а то преплитање је било најочљивије у Београду. Ту су се могле приметити, као и у северним окрузима, италијанске кокошке, као и приличан број оних с анконским перјем, што је, по његовој процени, био резултат утицаја са Запада, нарочито из Мађарске. Иако је на београдским пијацама живина била веома разнолика, углавном је била мршава и ситна.¹⁶

За разлику од кокошака, патке се нису могле често видети а примерци које је професор Браун видео подсећале су углавном на пекиншке. Најквалитетнија врста живине биле су гуске. Захваљујући свом квалитету, извозиле су се у значајним количинама у Немачку.¹⁷ То су биле ембденке, најраспрострањенији сој гусака у средњој и јужној Европи. Пролазећи кроз Србију Едвард Браун видео је велики број јата, и то често од по педесет гусака а негде и више.¹⁸

¹² *Попис домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године*, Београд 1903, XXXVIII.

¹³ *Живинарство на Балкану*, 45; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 38.

Наша домаћа кокошка (*Gallus domesticus*) води порекло од средњоевропске – балканске кокоши. То је примитивна раса, слична дивљој кокоши (банкиви). У народу је позната као погрмуша или живичарка. За годину дана може да снесе од 60 до 80 јаја а тежина јој се креће од 1 до 2 килограма. *Пољопривредни лексикон*, Београд 2004, 107.

¹⁴ С. Мијатовић, *Белица*, 85. С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 64; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 86; С. Мијатовић, *Белица*, 85; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 128, 129; С. Мијатовић, *Ресава*, 179; С. Мијатовић, *Темњић*, 291.

¹⁵ *Живинарство на Балкану*, 45–46; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 38.

¹⁶ *Живинарство на Балкану*, 45–46; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 35, 38.

¹⁷ Извоз живине, и то ћурака, из Србије започео је тек у другој половини седме деценије 19. века. Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014, 252. Године 1902. из Србије су у Енглеску извезене 34 тоне заклане живине и 210 тона јаја у укупној вредности од скоро 180.000 динара. *Статистика спољашње трговине Краљевине Србије за 1902. годину*, Београд 1903, 190, 198.

¹⁸ *Живинарство на Балкану*, 45; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 39–40.

Током јесени у долини Велике Мораве могле су се видети и бројне ћурке. Њих су откупљивали трговци који су обилазили села по Србији и потом их терали у чопорима или на посебним запрежним колима до најближих железничких станица, одакле су транспортоване за извоз. Извоз живине био је сконцентрисан у местима уз Саву и Дунав, и то: у Митровици код Шапца, у Београду, Смедереву, Великом Градишту и Текији, као и дуж железничке пруге, највише у Великој Плани и Јагодини. Бројност ћурака на путу кроз долину Велике Мораве навела је професора Брауна на закључак да ћурке предњаче по својој бројности у односу на сву осталу живину. То његово мишљење поткрепила је чињеница да је у Младеновцу видео више стотина ћурака спремних за клање и извоз.¹⁹ Оне су, као и свиње, посебним вагонима транспортоване до кланица у земљи или иностранству. Такозвани свињски вагони имали су два а ћурећи четири спрата. На станицама су се налазиле и погодне рампе за утовар и истовар животиња.²⁰

У Србији у то време било је веома мало савремених живинарника, иако се по окућницама гајио велики број различитих врста живине.²¹ И ти ретки живинарници готово искључиво су се подизали у селима у близини варошких насеља, и у њима се производила живину за продају. У питању су биле мале зграде, направљене од олепљеног плетара или озидане циглом. Налазили су се најчешће иза кућа у домаћинствима која су узгајала живину и јаја за тржиште.²² У већини домаћинстава, пак, живина

¹⁹ М. Савић, *Предлози за унапређење пољопривреде у Србији*, Београд 1909, 63–64; *Гајење перади*, Тежак 5 (1872) 85; *Користи од пернате живине*, Живинар са поукама о живинарству за 1907, 18; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 30; Ј. Павловић, *Народни живот у крагујевачкој Јасеници и Шумадији*, Живот и обичаји народни, 12, Београд 1921, 22; *Чупање гусака*, Тежак 28 (1897) 292; *За гојење пловака – патака*, Тежак 28 (1897) 340; *Гојење ћурака*, Тежак 28 (1897) 158; *Гојење живине*, Тежак 29 (1898) 323–324; *Кратка поука о нези ћурака*, Тежак 29 (1898) 127; *Живинарство на Балкану*, 46; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 40.

²⁰ *Живинарство на Балкану*, 90; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 46–47.

²¹ *Живинарство на Балкану*, 67; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 43. Модерни живинарници граде се тек током прве деценије 20. века при пољопривредним школама и државним установама. Такав један модеран живинарник саграђен је у Школи за винодеље и воћарство у Букову. Живинарник је имао десет одељења са засебно ограђеним испустима на којима су се налазили базени с водом за пиће и купање. Уз живинарник се налазило одељење за радника и одељење за смештај потребних ствари, међу којима је био и инкубатор. *Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години*, Београд 1908, 484.

²² Р. Николић, *Околина Београда*, Насеља и порекло становништва, 2, Београд 1903, 924; Љ. Павловић, *Антропогеографија Ваљевске Тамнаве*, Насеља и порекло становништва, 8, Београд 1912, 472.

се гајила само за сопствене потребе, и то на веома примитиван начин. Држала се у простим кокошарима.²³ Домаћинства, која нису узгајала значајнији број живине, обично нису имала никакве посебне објекте за њено чување. Живина се кретала слободно по дворишту, у ком је имала приземна легала где је ноћивала, док су кокошке спавале по дрвећу. У појединим домаћинствима постојали су посебни ограђени простори за чување живине или баре за гуске, смештене у воћњаку.²⁴

Живина се гајила пре свега за домаће потребе, а модерно живинарство је тек било у повоју. Професор Браун је посебно критиковао исхрану српске живине, нарочито ћурака. У већини српских села ћурке и гуске лети су чували, попут стоке, посебни чобани. Они су ћурке изводили на стрњишта после пожњевене стрмнине, док су гуске чували по спрудовима, крај река. На стрњиштима ћурке су се храниле заосталим семеном и класјем, као и инсектима, посебно скакавцима, док су патке налазиле сочивицу, глисте и ситну рибу по барама и речним рукавцима. У пределима где је било доста траве поред имања, бара и река, или стрњике после жетве, гајење гусака било је нарочито исплативо. Међутим, професор Браун сматрао је да је такав начин исхране био главни разлог што српске ћурке нису достизале тежину и величину, а самим тим ни цену ћурака из западне Европе. Према његовом мишљењу, Србија би могла постићи велике успехе у гајењу те врсте живине уколико би се променио начин исхране и кљукања, као и одабир јединки за запат, а српска црна ћурка укрстила с бронзаном кембричком.²⁵

²³ Кокошар је служио за ноћивање кокошију и остале живине. Био је округлог облика, у пречнику од 1,5 до 2 метра, и у висину од 2 до 2,5 метра. Плетен од јаког прућа и покриван кровиним. У унутрашњости су остављане испрекрштане мотке, на којима су стајале кокошке. Када су се узгајале само кокошке, врата су била издигнута од земље. Када је било и друге живине, врата су била до земље а унутрашњост кокошара била је подељена на два дела. На сличан начин прављени су и кочаци или пилићари у којима су се прехрањивали пилићи. Они су били прућем и кољем ограђена места у која су могли ући само пилићи, а не и старија живина. Ти објекти били су привремени и постављани у различите делове дворишта, а у зависности од потребе и најчешће подаље иза куће. С. Мијатовић, *Темнић*, 266; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 62; С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, III, Београд 1983, 148; С. Мијатовић, *Белица*, 31, 85; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, 128–129; Љ. Павловић, *Антропогеографија Ваљевске Тамнаве*, 472; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, Насеља и порекло становништва, 4, Београд 1907, 448.

²⁴ Ј. Павловић, *Народни живот*, 22.

²⁵ *Живинарство на Балкану*, 46, 67; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 40–41, 44. АСАНУ, ЕЗ 334; С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови*, 62, 64, 66, 150; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 86; С. Мијатовић, *Белица*, 85; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*,

Његова друга велика замерка била је коришћење кукуруза у исхрани живине. Како је Србија била велики произвођач кукуруза, значајне количине користиле су се и за исхрану живине. Међутим, таква исхрана, према Брауну, није давала квалитетна јаја и месо. Додуше, он је сматрао и да српске свиње нису довољно квалитетне због велике количине сланине, иако је управо она, заједно с машћу, била један од значајнијих прехранбених и извозних артикала.²⁶

Произведена живина већином се трошила за сопствене потребе јер су живинско месо и јаја после млечних производа били најважнија мрсна храна становништва у Србији.²⁷ Тек крајем 19. века почело је узгајање већих количина живине за тржиште и извоз. Повољна цена, која је била већа него цена осталих врста меса, допринела је порасту производње живинског меса и јаја крајем 19. и почетком 20. века.²⁸ Развоју живинарства ишао је у прилог и исплатив узгој, при ком су углавном трошене различите врсте отпадака присутне у сваком сеоском домаћинству. Велика потражња на домаћим и страним тржницама утицала је на почетак значајнијих улагања у држање и производњу живине, тако да је све већи број домаћинстава зидао живинарнике а производња за тржиште узимала је значајније размере.²⁹

128–129; С. Мијатовић, *Ресава*, 179; С. Мијатовић, *Темнић*, 291; Ј. Павловић, *Народни живот*, 21–22; *Пловка и нешто о њој*, „Тежак”, 2 (1870) 189–191; *Гајење гусака*, „Тежак” 34 (1903) 27.

²⁶ *Живинарство на Балкану*, 67, 89–90; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 43–45.

²⁷ Живинско месо се најчешће налазило на празничном или недељном столу. У богатијим кућама клале су се ћурке и гуске а у сиромашнијим кокош. Пилеће месо се пржило, од њега су се правиле чорбе и супе, као и кувана јела: јанија, чалама, паприкаш, ђувеч и месо на тепсију. Оно би се нашло и на ускршњој трпези сиромашнијих породица, које су припремале, уместо свињског и јагњећег, печење од гуске или ћурке. Током летњих радова, уз млечне производе, најчешћа мрсна храна била је пилећа чорба. Поред живинског меса, у исхрани су се много користила и јаја. Она су се пекла у пепелу, барила и пржила. Када је требало брзо припремити ручак, најједноставније је било испржити или обарити јаја. Јаја су пржена на масти или сланини, и то често уз додавање лука и паприке. Од њих су се правили и колачићи с пројиним брашном и уштипци а додавана су и у многа јела да би им побољшала укус јер се веровало да су изузетно здрава. АСАНУ, ЕЗ 344; АСАНУ, ЕЗ 301; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 86; С. Грбић, *Српска народна јела и пића из Среза бољевачког*, *Живот и обичаји народни*, 14, 1925, 199–200, 210–213, 218.

²⁸ Током десет година, од 1895. до 1905, вредност извезених живинарских производа повећала се више од четири пута, с 524.332 на 2.219.824 динара. *Извештај о раду Одељења за пољску привреду и ветеринарство*, Извештаји поднесени министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу, Београд, 1907, 327.

²⁹ Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 86.

Трговина живином подразумевала је њено посебно товљење. То товљење нарочито је било заступљено у узгоју гусака. Њему се приступало током новембра, када су земљорадници завршавали своје пољске радове. Кљукане гуске су приликом продаје постизале добру цену, те су многа сиромашнија домаћинства на тај начин долазила до готовог новца. Од кљуканих гусака се топила жута маст, која се сматрала лековитом, нарочито против кашља.³⁰

Међутим, највећи део живине товљен је након извоза, тј. тек пошто би стигао у Аустроугарску. Један такав погон за товљење и клање живине, у власништву Хартмана и Коена, налазио се у Суботици.³¹ Едвард Браун га је посетио пре него што је стигао у Србију. Та фирма бавила се извозом живине и јаја на страна тржишта, па и енглеско. На периферији Суботице налазило се велико добро на ком се товила живина. У фабрици је било запослено 300 жена које су радиле на клању и шурењу живине. Велики део живине потицао је и из Србије, где је та фирма имала своје агенте. Иста фирма бавила се и продајом јаја, која је с пролећа куповала а продавала у новембру и децембру. Конзервирала их је кречном водом и чувала у подрумима и кацама од цемента, у које је могло стати и до пет и по милиона јаја. Та јаја су са жигом „Х и К” стизала на тржнице у Великој Британији и била су чувена по свом квалитету. Ту су се користила најмодернија техничка достигнућа, попут машина за хлађење – фрижидера. За Британију та живина транспортована је посебним возом од 28 вагона, а након тога и посебном лађом.³²

У Брауновим текстовима о Србији, поред запажања у вези са живинарством, а које је забележио током пута, налазе се и описи посета

³⁰ Гуске су се гојиле кљукањем покисељеним кукурузом, овасом или јечмом, а ћурке ољуштеним жиром, орасима и куваним кукурузом. Патке и ћурке су кљукане и ваљущима умешеним од пројиног, хељдиног или брашна проса замешеним с мало масти. За то време им није допуштано кретање. М. Савић, *Предлози за унапређење пољопривреде у Србији*, Београд 1909, 63–64; *Гојење перади*, Тежак 5 (1872), 85; *Користи од пернате живине*, Живинар са поукама о живинарству за 1907, 18; Л. Јовановић, *Пољска привреда*, 30; Ј. Павловић, *Народни живот*, 22; *Чупање гусака*, Тежак 28 (1897) 292; *За гојење пловака – патака*, Тежак 28 (1897) 340; *Гојење ћурака*, Тежак 28 (1897) 158; *Гојење живине*, Тежак 29 (1898) 323–324; *Кратка поука о нези ћурака*, Тежак 29 (1898) 127.

³¹ За Суботицу су из Ниша и Крагујевца извожени посебни контингенти свих врста живине, а посебно ћурака. Осим тога, живина се извозила и за Немачку. Тако је децембра 1903. на железничкој станици у Нишу утоварено 925 кокошака, 150 патака, 50 гусака, 70 ћурака, које су извезене за Хамбург. АС, МНП, П, 1904, нефасциклирано 20636, 21406.

³² *Живинарство на Балкану*, 90; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 29–33.

изложби Српског пољопривредног друштва и државним добрима у Топчидеру, Добричеву и Љубичеву, као и пољопривредној станици у Ђуприји. Тим посетама стекао је увид у мере које је држава предузимала на пољу развоја живинарства. Најзначајнија меру, коју је приликом тих посета уочио, било је увођење нових сојева живине.³³

Увођењу нових сојева живине Министарство народне привреде је приступило још током 1897. и 1898. године, када су о државном трошку установљени угледни живинарници при Управи топчидерске економије, Управи државног сточарског завода, као и при нижим пољопривредним школама у Краљеву и Букову. Тада су све наведене установе набавиле живину и отпочеле да је узгајају.³⁴ Министарство народне привреде је

³³ Том приликом он се састао с председником Друштва Милошем Поповићем, секретаром Ђорђем Радићем и уредником „Тежака“ М. Лукићевићем. *Живинарство на Балкану*, 32, 67, 90.

³⁴ Тако је Ратарска школа у Краљеву набавила јаја страних сорти живине (10–12 по сорти) и на тај начин формирала је живинарник у ком су узгајане кокошке – минорке, худан, црне лангшан, шарене и црне плимутрок и браме, као и америчке ћурке. О том живинарнику водио је бригу професор Владимир Ђорђевић. Циљ тако установљених угледних живинарника био је умножавање и ширење значајнијих сојева свих врста живине. *Годишњи извештај Управе краљ. срп. ратарске школе за годину 1898*, Извештај о раду Министарства народне привреде по струци пољопривредној у 1898. години, Београд 1899, 47–48. Школа за винодеље и воћарство у Букову основала је 1898. године угледни живинарник на школском имању у Балеју. Након десет година та школа имала је 24 грла страних раса кокоши, три гуске, пет патака и две ћурке. Током 1907. године набављено је пет доркинг кокошака из Енглеске и три стабла кокоши на Живинарској изложби у Београду. Исте године тај живинарник произвео је и продао 195 приплодних кокошијих јаја, 9 гушчијих и 65 пачијих. Насађивање је вршено помоћу ћурака и инкубатора, који се нису добро показали. На основу искуства, суплент Михаило Петровић, руководилац живинарника, препоручивао је плимутрок и доркинг кокошке као најпогодније за узгој у Србији. *Годишњи извештај школе за винодеље и воћарство у Букову код Неготина за 1898. годину*, Извештај о раду Министарства народне привреде по струци пољопривредној у 1898. години, Београд 1899, 68; *Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години*, 483–485. Нешто касније, 1902. године, и Српско пољопривредно друштво основало је свој угледни живинарник на државном имању у Роготу. У њему је најбројнија врста кокошака била плимутрок а узгајане су и расе орпингтон и доркинг. За производњу хране за живину Друштво је од државе добило у закуп њиву од седам хектара у Роготу. Тај живинарник није дао очекиване резултате. Због учесталих крађа број живине у њему свео се на само неколико грла, те је одлуком Друштва затворен 1905. године. *Угледни живинарници по државним пољопривредним заводима*, Тежак 31 (1900) 76–77; *Извештај о раду Српског пољопривредног друштва за 1902. год.*, Тежак 34 (1903) 1; *Извештај о раду Српског пољопривредног друштва за 1905. год.*, Тежак 37 (1906) 20; *О живинарнику у Роготу*, Тежак 34 (1903) 161; *За унапређење живинарства*, Тежак 28 (1897) 246; *Користи од пернате живине*, Живинар са поукама о

1903. набавило и око 700 а 1906. године 280 грла разних врста и раса приплодне живине.³⁵

Међутим, упркос уложеним напорима, било је тешко достићи степен развоја који су имала пољопривредна добра у Великој Британији и појединим државама западне Европе, где је већ увелико била присутна интензивна живинарска производња. Тако је живинарством на Топчидерској економији професор Браун био у значајној мери разочаран.³⁶ Ту је видео да се живина држи у неадекватном простору, и то у малом броју. Најбољи запат био је ембденских гусака. Поред њих, ту је било и неколико кокошака плимутрок и опрингтон сорте, као и више руанских патака и једна пекиншка.³⁷

Једна од најинтересантнијих посета била је она Управи државног сточарског завода у Добричеву и Љубичеву.³⁸ Добро у Добричеву професор Браун оценио је као добро организовано и пространо. Ту је он видео од кокоши жуте опрингтон и мрке легхорн, а од гусака ембденске,

живинарству за 1907, 19; *Угледни живинарници*, Тежак 29 (1898) 77; *Жива грла или јаја*, Тежак 30 (1899) 204–205; *О поправци домаће живине страним расама*, Тежак 30 (1899) 177–178; *Извештај о раду Српског пољопривредног друштва за 1903. год.*, Тежак 35 (1904) 3–4.

³⁵ *Извештај о раду Одељења за пољску привреду и ветеринарство*, Извештаји поднесени министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу, Београд 1907, 328.

³⁶ Завод топчидерске економије основан је 1851. године са циљем да служи народу као угледна и опитна установа за унапређење свих грана пољопривреде. У ту сврху је Заводу уступљена земља у Топчидеру и ливаде до савске обале. Завод је водио надзор над Правителственом чохаром, Апсеничким заводом, Земљоделском школом и Топчидерским парком. Законом о уређењу Топчидерске економије из 1901. године Заводу је име промењено у Управа топчидерске економије. У оквиру ње тада су основане Пољопривредна станица и Плетарска школа. Н. Вучо, *Топчидерска економија 1851–1928*, Годишњак града Београда 28 (1981) 69–78.

³⁷ *Живинарство на Балкану*, 91; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 48–49.

³⁸ Заведеније правителствене ергеле основано је 1852. године у Ћуприји. Седам година касније премештено је у Пожаревац а 1860. у Љубичево. Законом од 12. марта (29. фебруара) 1892. године укинута је Државна ергела а њена имовина припала је новоформираном Државном сточарском заводу. Циљ тог завода био је узгој најбољих сојева различитих врста стоке и њихово ширење ради поправке домаћих сојева. Завод је располагао добрима у Љубичеву код Пожареваца и Добричеву код Ћуприје, пастувском станицом у Шапцу, летњим пашњаком у Белој Реци и Цветановцем, имањем на Мирочу. Седиште Управе државног сточарског завода налазило се у Добричеву, а одељци у Љубичеву, Шапцу и Белој Реци. Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 279; *Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години*, Београд 1908, 511, 520–527.

док су се у Љубичеву узгајале кокошке лангшан, ембденске гуске и руанске и пекиншке патке. Опрингтон кокошке, увезене из Мађарске, биле су слабог квалитета. Знатно бољи био је запат легхорнки, увезених из Немачке, док су ембденске гуске биле нешто ситније грађе, као и у остатку јужне Европе. Дељење сувишних петлова страних сојева сељацима професор Браун видео је као добар начин да се унапреди домаће живинарство.³⁹

Последња од државних установа коју је Едвард Браун посетио била је Пољопривреда станица Моравског округа у Ћуприји, где је видео и практичну пољопривредну школу коју је тада похађало четрдесетак ђака.⁴⁰ Бесплатно школовање сеоских младића побудило је велико интересовање код професора Брауна. Он је у тој Владиној мери видео значајан корак ка унапређењу целокупне пољопривреде у Краљевини Србији. У оквиру станице налазили су се и живинарници, које је професор оценио као прилично примитивне. Ту су узгајане плимутрок и домаће кокошке, као и ембденске гуске.⁴¹

На тим добрима интензиван узгој живине отпочео је тек након посете Едварда Брауна. У Добричеву су 1907. године изграђени угледни живинарници за 370 грла различитих врста и сорти живине. Сваки од живинарника био је ограђен и имао је испуст са шумом. До 1908. године изграђена су три одељења, а живинарници у њима били су подигнути од различитог материјала и на различите начине са циљем да служе за углед локалним пољопривредницима. До изградње тих живинарника Управа је живину држала на комплексу од 200 хектара земље званом *Ада*, у непосредној близини Ћуприје. Управа је продавала живину и јаја. Током 1907. продала је 175 грла живине, 1.329 јаја за извођење и 3.992 обична

³⁹ *Живинарство на Балкану*, 108; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 49–51.

⁴⁰ Пољопривредне станице установљене су Законом о пољопривредним станицама из 1898. године са циљем да се у њима врши практична едукација пољопривредника у свим крајевима Србије. Законом је предвиђено да сваки округ има једну такву станицу с угледним имањем, а које би се састојало од ораница за узгој свих ратарских култура, воћњака, винограда, живинарника, пчелињака, свиларнице и радионице. Уз то, свака станица морала је да има и неопходан број теглеће стоке и стоке за угледну наставу. Сеоске општине биле су дужне да сваке године шаљу једног питомца на практичљн двогодишњи течај у окружну пољопривредну станицу. *Зборник закона и уредаба*, књ. 53, Београд 1901, 115–119. Пољопривредна станица у Ћуприји основана је 1899. године на имању од 82 хектара, два километра од центра вароши, уз пут Ћуприја – Параћин. Живина је држана у доњем делу коша изграђеном од тврдог материјала и подељеном на одељења. *Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години*, 630.

⁴¹ *Живинарство на Балкану*, 109; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 51–52.

јајета. Исте године Управа је учествовала на Трећој живинарској изложби у организацији Српског пољопривредног друштва, где је награђена похвалницом. Упола мањи запат живине имала је Управа топчидерске економије (88 грла). Током 1907. на том добру изведено је 260 грла, а продато је за запат 30 грла и као шкарт 154.⁴²

Још једна важна мера за унапређење живинарства била је подршка отварању кланица за живину. Две такве кланице у Великој Плани посетио је и професора Браун. Према његовој процени, кланице у Србији биле су добро уређене, али им је недостајала квалитетна живина.⁴³ Кланица за свиње, пернату живину и извоз јаја К. Шеуса основана је 1889. године а Шумахерова 1890. Вредност производње у та два постројења 1897. достигла је 680.000 динара. Године 1903. те две кланице извезле су скоро 500 тона заклане живине, нешто више од 6.000.000 јаја и 12 тона перја.⁴⁴

На крају свог излагања о живинарству у Србији Едвард Браун даје и неке предлоге за унапређење те гране пољопривреде. Проблеми, као што су високе цене превоза, неподесност вагона за превоз или недостатак капитала, нису у толикој мери утицали на малу конкурентност српске живине на европском тржишту. Прво је требало покренути модерно живинарство увозом примерака добрих раса живине, које би се лако прилагодиле условима који су владали у Србији.⁴⁵ Следећи корак био би усмерен на подучавање земљорадника одабиру живине за запат. Такође, било је неопходно увести коришћење инкубатора, и то нарочито у живинарницима већих произвођача. Тек поправком сојева и променом начина узгоја и исхране, према мишљењу професора Брауна, трговина српском живином на страним тржиштима могла је достићи већи обим.⁴⁶

⁴² *Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години*, 577–583; 616–618.

⁴³ *Живинарство на Балкану*, 90; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 47–48.

⁴⁴ Поред кланица у Великој Плани, извозом живине и јаја бавило се и Клефишево кланично предузеће из Јагодине, основано 1901. године. У кланици је 1902. заклано 100.000 комада живине вредних 120.000 динара. У години 1904. тај број се готово удвостручио и износио је 195.439 комада, а извезено је и 2.920.320 јаја, и то углавном у Аустроугарску. Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд 1981, 302–303, 305.

⁴⁵ Од страних сорти, као најбоље за наше климатске услове показале су се плимутрок и опрингтон кокошке. С. Гавриловић, *Критички поглед на II земаљску изложбу живине*, Тежак 37 (1906) 267; М. Савић, *Предлози за унапређење пољопривреде у Србији*, 41.

⁴⁶ *Живинарство на Балкану*, 67, 109; Е. Браун, *Живинарство на Балкану*, 43–44, 52–53.

Gordana Garić Petrović

SIR EDWARD BROWN ABOUT POULTRY FARMING IN THE KINGDOM OF SERBIA

Summary

In autumn 1904, Edward Brown, a teacher at the University College of Reading's farm at Theale in Berkshire, visited the Kingdom of Serbia. The main objective of this trip was to obtain information on local conditions in poultry production. As one of the then most important experts in the field of poultry, he visited some state institutions where he had the opportunity to get acquainted with measures to modernize poultry farming undertaken by the Ministry of National Economy. He also left notes on livestock and breeding methods he observed on his way through the Velika Morava valley. According to him, Serbia did not have its own distinctive domestic breeds of chicken and Serbian peasants showed no skill in selecting livestock for breeding or stock crossing. In Serbia, the East faced the West, and this interweaving was most noticeable in Belgrade. Mr. Brown saw on Belgrade's markets a variety of poultry, but small and skinny. In the first place, he criticized the way of feeding poultry, especially turkeys, which were not reaching the weight and size, and consequently the price, of turkeys from Western Europe. Another big gripe was the use of corn due to which eggs and meat were not of sufficient quality. In Brown's opinion, the problems such as the high cost of transport, the inadequacy of transportation wagons or the lack of capital, were not the main causes of low competitiveness of Serbian poultry in the European markets. In the first place, he recommended the improvement of breeds and a change in breeding and nutrition as a way to increase the export of Serbian poultry and poultry products.

Keywords: poultry, Kingdom of Serbia, Edward Brown, history of agriculture.